

A szeged-alsóvárosi ferences kolostor középkori fametszetei

ORBÁN IMRE

(*Móra Ferenc Múzeum, Szeged*)

A Szeged-Csanádi Egyházmegyei Kincstár¹ kiállításán tekinthető meg az a szeged-alsóvárosi ferences kolostor tulajdonában lévő nyolc, kisméretű, kétoldalas nyomat, melyek oldalain két-két, összesen tehát 32 fametszet látható. Ez azonban csak 16 képtípust jelent, hisz minden ábrázolásból két példány maradt ránk. Belőlük két teljesen egyforma sorozat állítható össze. A magyarországi emléanyagot tekintve értékes emlékek, bár nemzetközi viszonylatban nem számítanak ritkaságnak. Eddig a délvidéki eretnekmozgalmak egyházellenes támadásaira feleletül született szentképekként tartotta számon őket a szakirodalom.² Ezek azonban nem szentképek, hanem olyan 16. századi nyomatok, melyeknek, készítők eredeti szándéka szerint, valamely kalendárium oldalaiává kellett volna lenniük. Ez az oka annak, hogy kétoldalasak, és az ünnepeket illusztráló képeken szerepelnek a hét azon napjainak a jelölései, melyekre az adott évben és héten az ünnepek estek. A nyomás után a metszetek mindkét oldalát kifestették, ez is jelzi, tervezték az egybefűzésüket. Ugyanakkor csak lettek volna egy kalendárium lapjai, mivel az eredeti célra soha nem használták föl őket. Ennek két oka lehetett. Vagy a szériában készített kalendárium eme lapjaiból többet nyomtak, és így ezek már fölöslegessé váltak, vagy a képek összeállításába hiba csúszott, s így a levonatok a naptár összeállításánál használhatatlanná lettek.

A megmaradt nyolc nyomatot a 16. század második felében, különösen a délnémet területeken közkedvelt ún. Bauernkalender, parasztkalendárium, egy nem különösebben igényes naptártípus oldalainak szánták. Valamely kisebb grazi vagy bécsi nyomda termékei. Keletkezési idejük az 1560 és 1580 közötti évekre tehető.³ A nyomtatás lehetséges dátumai közelebbről meghatározhatók. A metszeteken lévő napjelölésekből ugyanis tudjuk, hogy abban az évben, amikor a kalendáriumunk elkészült példányait használták, a karácsony (négy napon át ünnepelték) péntek, szombat, vasárnap és hétfői napokra, Szent István első vértanú keddre, Szent János evangélista szerdára, az aprószentek pedig csütörtökre esett. Az említett ünnepeket a hét eme napjain 1559-ben, 1564-ben, 1570-ben és 1581-ben ülték. A naptárakat természetüknél fogva a használat éve előtt állították össze és adták ki. Így metszeteink keletkezési éve a következő évszámok közül az egyik: 1558, 1563, 1569, 1580. A dúcok ennél korábban is készülhettek.

A színezett levonatok, mivel eladhatatlanná vagy fölhasználhatatlanná lettek, a nyomda elfekvő készletévé, ún. makulaturává váltak. Ábrázolásaik már nem voltak

¹ A kiállítás Szegeden a Dóm téren lévő püspöki palota és Hittudományi Főiskola épületegyüttesében látható.

² BÁLINT SÁNDOR: Szeged reneszánsz kori műveltsége. (Akadémiai Kiadó Bp., 1975.) 34. l. Ennek nyomán más szerzők is hasonlóan vélekedtek.

³ Itt mondom köszönetet Borsa Gedeon professzor úrnak a metszetek eredete meghatározásához nyújtott segítségéért.

érdekesek, de papíryanaguk értéket képviselt, és másodlagosan továbbra is hasznosíthatók maradtak. Egészen a 18. századig élő szokás szerint az ilyen makulaturákból könyvek kötéstábláit erősítették meg. Belőlük a kívánt méretre vágott hat-nyolc darabot víz és liszt elegyével egymásra ragasztottak, és ezzel erős tartású borítót nyertek. Ez magyarázza, hogy a metszetek közül jó néhánynak egy része durván le van vágva. A kötéstábla készítésénél nem számított az ábrák épsége. Fölszabdalásuk úgy történt, ahogy a könyv borítójának a mérete megkívánta. Metszeteinken a nyomatok összedolgozásához használt ragasztóanyag barnás foltjai jól kivehetők. Az azonos sérülések, a rovarrágások megegyezőssége is mutatja, hogy bizonyos időn át egymáshoz illetve léteztek. Nagyságuk alapján világos, hogy kisalakú ima- vagy énekeskönyv, esetleg egy másik naptár födelét készítették el belőlük. Hogy ez pontosan mikor történt, nem tudjuk. Valamelyest támpontot adnak az ábrázolásoktól függetlenül, utólag a nyomatok széleire került írástörödékek: a későközépkori, az elfekvő készletbe kerülés idején ráírt „pater” szó és a későbbi, valószínűleg 18. századi félmondatok. A metszetek az írástörödékek keletkezésekor még, esetleg már nem voltak benne a kötéstáblában.

A szegedi ferencesekhez kerülésükről adataink nincsenek, csak föltételezéseink lehetnek. A metszetek Szegedre valószínűleg valamikor a török kiűzése után érkeztek. A pogány uralomtól megszabadult területek fejlődése lendületet kapott, újjászervezték az Egyház, a szerzetesrendek életét is. Ebben a munkában a szegedi ferencesek támaszkodhattak a ferences rendtartomány s általában a rend segítségére. A ferenceseknek az előnyösre változott viszonyok közti életükhöz, pasztorációs munkájukhoz egyebek között több és újabb könyvre is szükségük volt. A török uralomtól megszabadult szegedi kolostor fölszerelésére rendi adomány darabjaként érkezhettek az a mű, melynek borítója magába rejtette az eredetileg ausztriai területen nyomtatott, itt közzétett metszeteket. A borító később szétesett, szétvált, megsérült, s a szerzetesek előtt ismertté vált, hogy benne régi képek rejtőznek. Ezért a fölletts metszeteket kiemelték belőle, és mint a közösség értékes emlékeit tisztelettel őrizték. Utóbb „Biblia Pauperum” címmel falra akasztható keretben állították ki, hogy mindenki láthassa őket.⁴

A 16. században a kalendáriumok már nyomtatottak és többnyire anyanyelvűek voltak. Természetesen egy évre szóltak. Tartalmazták az év állandó és mozgó ünnepeit, az ünnepnapok megnevezéseit, mutatták a heteket, hónapokat és évszakokat, csillagászati információkat, jóvendöléseket népszerűsítettek. Az év körforgására vonatkozó tudósítások mellett erkölcsi tanítást adtak, összefoglalták a hit igazságait, a végső dolgokról, a menny boldogságáról és a pokol kínjairól írtak. Az igényesebbek az élet különböző területeire, kiváltképp az időjárásra, gazdálkodásra és gyógyításokra vonatkozó szöveges részeket, utasításokat, intelmeket, rigmusokat is kínáltak. Népszerűségük folytán e századokban valóságos népkönyvekké váltak. *A mi naptárunk*, mint említettük, az egyszerűbbek közé tartozott. Tartalmáról a megmaradt emlékek alapján elmondhatjuk, hogy megtalálhatóak voltak benne a naptár legfontosabb elemei: a mozgó és állandó ünnepek, az erkölcsi élet

⁴ Szegények Bibliája. A tábla mára elkallódott, csak a metszeteket őrizték meg. Magyar, német, francia fölirata volt. A képeket a következő címmel tették közzé: A fősvénység bűne, Isten nevé hiába ne vegyed!, A pokol tornáca, Tiszteld atyádat s anyádat!, Szt. István első vértanú, Boldogasszony Anyánk, Az irgalmasság, Karácsony, Ne ölj!, Az isten X-ik parancsa, A Keresztrefeszített, Szt. János evangélista, Betlehemi kisdedek, A bujaság főbűne, A szentmise áldozat, A kevélység főbűne. (1. kép)

minden emberre érvényes törvényei, a végső dolgokra vonatkozó tanítások, az erkölcsileg jó és rossz cselekedetek bemutatása és egyéb vallási ábrázolások. A 16 metszet a következőképpen csoportosítható.

Ünnepek

- Állandó ünnepek:*
- Az Úr születése
 - Szent István első vértanú
 - Szent János apostol és evangélista
 - Aprószentek

- Mozgó ünnepek:*
- Nagyszombat

Erkölcsei törvények és cselekedetek

- Tízparancsolat:*
- Isten nevét hiába ne vedd! (2. parancs)
 - Apádat és anyádat tiszteld! (4. parancs)
 - Ne ölj! (5. parancs)
 - Ne kívánd, ami a másé! (10. parancs)

- Erények:*
- Irgalmasság

- A hét fő bűn:*
- Gőgösség
 - Fősvénység
 - Bujaság

Az örökké való dolgok

- Pokol

Általános vallási tárgyú képek⁵

- Krisztus a kereszten
- Napba öltözött Asszony

Az ilyen parasztnaptárak előállításához nem kellett különösebb technikai bravúr. A föladattal egyszerűbb, kisebb nyomdák is megbirkóztak. A metszeteket fadúcok segítségével, szériában nyomták, majd a levonatokat fölvtágták, és az így kapott darabokból állították össze a kalendáriumot, esetünkben egy 16-odrét nagyságú naptárt. Ez a kisebb forma képviseli az időben korábbi, archaikusabb típust, később a naptárak mérete nőtt. A megmaradt metszeteink tanúskodnak az ívekben történt nyomásról. Egyes darabokon a

⁵ Egyik sem ünnep illusztrációja, mivel nincs rajtuk az ünnep heti napjának a megjelölése, mint az a többi ünnephez kapcsolódó képen látható.

vastagabb ívszél jól megkülönböztethető. Alsó szél látható az A/1-es, B/1-es (Irgalmasság, Az Úr születése – Szent István első vértanú, Napba öltözött Asszony); az A/2-es, B/2-es (Krisztus a kereszten, Szent János evangélista – Aprószentek, Fényűzés) nyomatokon; oldalsó ívszél szerepel az A/4-es, B/4-es (Nagyszombat, Gőgösség – Isten nevét hiába ne vedd, Fösvénység) nyomat esetében.

Metszeteink nyomásához a korban megszokott fekete festéket használtak. Mivel a korabeli tömeggyártás részei voltak, kivitelezésükhöz kevésbé finom megmunkálás, kevesebb idő, közepes minőségű, pusztán a nyomást sérülés nélkül kibíró papír elegendő volt.⁶ A rajzolatokat tartalmazó lenyomatokat utólag, kézzel színezték.⁷ Ez ekkor döntően apácák föladata volt. A színezők munkájukhoz vízfestéket használtak. A színezéssel készítették elő a nyomatokat a naptár összeállítására, és –értékét megnövelve– a későbbi eladásra.⁸ Az alsóvárosi metszetek színei mára erősen megfakultak, barnás, sárgás foltokká váltak. A zöld szín azonban még ma is egészen jól kivehető.

A megmaradt 16 típusból 14 kép föliratos. Ezek teljesen biztosan egy sorozatot alkotnak. A föliratok nem a dúcok részei, öntött fémbetűkből később szedték és illesztették lécekkel a képek alá. A föliratok nem a köznép számára készültek. A képek ezek nélkül is egyértelműen fölismerhetők. Készítőjük konventuális jelek (&, 10., 26. metszet) és általánosan ismert rövidítések (dni, 2., 18. metszet) mellett használt sajátos megoldásokat, félbehagyott, be nem fejezett szavakat, mondatokat. Ezeket egyházi műveltséggel rendelkezők minden további nélkül ki tudták egészíteni. A föliratok a latinul tudóknak szóltak, így még ezen igen egyszerű naptár esetében is kifejezték az Egyház egyetemes voltát és egységét. A képeken föltűnő betűk (a, b, c, d, e, f, g; 2–3, 6., 8., 18–19, 22., 24. metszet) a hét napjait jelölik. Az „a” a hétkezdő vasárnap, a „b” hétfő és így tovább. Ezek mellett a képek szélein láthatunk utólag a papírra került írástörödékeket. Különböző korokból, különböző kezeztől származnak. Legrégebbi, későközépkori a Krisztus a kereszten ábra alatti „pater” (B/2-es nyomat) szó. Ugyanitt az ábrák fölött egy 18. századi „Jesus et Maria vobis do cor et” (Jézus és Mária nektek adom a szívem és) fél mondat olvasható. A „B” sorozat 4. nyomatán, a gőgösség kép fölött: „Anima mea” (én lelkem), az „A” sorozat 3. nyomatán, a tiszteld anyádat és apádat metszet fölött pedig egy töredék: „Jesus Ma” látható.

A napoknak az „a”, „b”, „c” stb. betűkkel való föltüntetése szerencsés módon segít rekonstruálni a naptár egymás utáni kétszer négy oldalát. Az említett ünnepek ugyanis folyamatosan, egy héten belül következtek. Ha az A/1-es, A/2-es és a B/1-es, B/2-es nyomatokat (külön-külön) összehajtjuk, és egymásba illesztjük, akkor a sorban ez a négy oldal jött: karácsony (december 23–26), Szent István első vértanú (december 27.), Szent

⁶ KONC PÁL: Színes „szentkép” könyvmotok restaurátor szemmel. (In Népi vallásosság a Kárpát-medencében 5. Szerk.: LACKOVICS EMÓKE és MÉSZÁROS VERONIKA. Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság Veszprém, 2001. 97–104. l.) 97. l.

⁷ A színes nyomatok előállítására jóval fejlettebb technikai fölkészültséget kívánt. A színes nyomatok ára is magasabb volt az utólag színezett képeknél.

⁸ Különböző nyomatokkal, szentképekkel, legendabeli és szentírási jelenetekkel, ima- és énekeskönyvekkel, esetleg világi tárgyú más nyomtatványokkal együtt búcsúk, templomok előtt rendezett vásárok kelendő árucikkei voltak a kalendáriumok, melyeket ekkor már olcsón és nagyszámban állítottak elő.

János apostol (december 28.), aprószentek (december 29.) Ezután következett a naptár többi része és sorrendileg is rekonstruálható másik négy oldal. A hét főbűn felsorolásának utolsó eleme a fényűzés,⁹ majd a két „általános” kép: Krisztus a kereszten és a Mária, a Napba öltözött Asszony. A Mária-metszet után az irgalmasság és valószínűleg az irgalmasság cselekedeteinek részletezése volt látható. A többi nyomat összeillesztése nem egyértelmű.

A metszetek első (r.) és hátsó (v.) oldalai így néznek ki:

A/1-es, B/1-es nyomat

- r.
 - Irgalmasság
 - Az Úr születése
- v.
 - Szent István első vértanú
 - Napba öltözött Asszony

A/2-es, B/2-es nyomat

- r.
 - Krisztus a kereszten
 - Szent János apostol és evangélista
- v.
 - Aprószentek
 - Bujaság

A/3-as, B/3-as nyomat

- r.
 - Pokol
 - Apádat és anyádat tiszteld!
- v.
 - Ne ölj!
 - Ne kívánd, ami a másé!

A/4-es, B/4-es nyomat

- r.
 - Fösvénység
 - Isten nevét hiába ne vedd!
- v.
 - Nagyszombat
 - Gőgösség¹⁰

⁹ A főbűnök sorában ez a harmadik. Előtte volt az első és második (gőgösség, bujaság), utána kellett következnie még a többi négynek. Itt azonban azonnal más témájú képek jönnek. Talán itt tetten érhető a nyomtatás hibája, ami magyarázná a kiszínezett metszeteknek makulaturává válását.

¹⁰ Ha oldalanként nézzük metszeteket, akkor elő és hátoldalaikat tekintve a következő lapok rekonstruálhatók: Irgalmasság – a Napba öltözött Asszony; Az Úr születése – Szent István első vértanú; Krisztus a kereszten – Fényűzés; Szent János apostol – Aprószentek; Pokol – Ne kívánd, ami a másé!; Tiszteld atyádat és anyádat! – Ne ölj!; Fösvénység – Gőgösség; Isten nevét hiába ne vedd! – Nagyszombat.

Fametszeteink nem művészi produktumok, nem esztétikai vagy díszítő céllal jöttek létre. Azt várták el a dúcok készítőitől, hogy a nyomatok egyértelműek és fölismerhetők legyenek. Kivitelezésük rendkívül primitív, az arcok rajzolata egyszerű, a jelenetek gyakran szétesők, a környezet jelzése kezdetleges. A készítő valamilyen minta után dolgozott. Ez különösen igaz a 14, azonos kéz által készített föliratos képre. A sorból valamelyest kitűnik a Napba öltözött Asszony és a többihez képest egyértelműen magasabb „kvalitást” mutató Krisztus a kereszten metszet. Ez a 16 közül a legjobban sikerült ábrázolás. Más kéz műve, alkalmilag illesztették a naptár ábráinak a sorába. A képek értéke, hogy a mintául használt ábrázolásokat követték, jelképekben viszonylag gazdagok, a kezdetleges kivitelezés ellenére is mozgalmasság jellemzi őket. A metszeteket dísztelen léckeret veszi körül.

E vallásos tárgyú metszeteink a naptártól elvárható információhordozás mellett az Egyházban tradicionálisan meglévő képtisztelet dokumentumai is. Abban igaza van a korábbi vélekedéseknek, hogy ezek az ábrák akár szentképekként is forgalmazhatók lehettek volna, talán készítettek is róluk ilyen alkalmi nyomatokat. De így, naptár formájában is betölthettek egyébként a szentképekhez kapcsolható vallási szerepet. Lehetséges a szemlélésük, az előttük, velük való imádkozás, elmélkedés. Mint a szentképek, ezek sem templomi használatra készültek, de azokhoz hasonlóan a középkor végén a köznép magánajátosságának eszközeivé lehettek. A hívő magával vihette, a képet megcsókolhatta, tovább adhatta. Rajtuk keresztül segítséget, oltalmat, bajok, csapások, betegségek elhárítását remélhette. Az ábrázolások naptár formájába összefűzve is megerősítették és hirdették a hit tanításait, didaktikus módon segítették a vallásos érzések átélését. Bevezettek a hit titkaiba, dicső tetteket idéztek föl, az ábrázolt példákat megkedveltették. Tömören, képi úton fejezték ki a tanítást, a szemlélőre érzelmi hatást gyakoroltak. A jóval való azonosulásra, a rossztól való elhatárolódásra indíthatták a szemlélőt. Tanításuk egyházi szempontból kifogástalan.

Metszeteink között vannak egy- és többalakos képek. Egyalakosak a Krisztus a kereszten, Szent István első vértanú, az irgalmasság, a fősვნყնყնყ, a gőgősség. Ezek sem statikusak. A kereszt és az irgalmasság megkínzott Krisztusa, a halálhozó köveket tartó Szent István alakja bizonyos szuggesztivitást képvisel, különösen a Krisztus a kereszten a szenvedések átélésére indít. A gőgősség és a fősვნყնყ főbűnök képei groteszk hatásúak. Komikumot hordoznak, és szájalmat váltanak ki belőlünk a bűnöktől elvakult, lovon közlekedő és disznón lovagló nőalakok iránt.

A többszereplős képek között lírai a Napba öltözött Asszony anya gyermek beállítása. Mária gyermekére néz, a kis Jézus pedig édesanyját öleli. Ugyanez a líraiság van az Úr születése és a szeresd apádat és anyádat képeken. A szakrális üzenetet az ábrázolásokon az imára kulcsot kezek, az angyal megjelenése, a kereszt és hal jelképek közvetítik. Az aprószentek, a ne ölj, a másét ne kívánd vagy az Isten nevé hiába ne vedd metszetegek egészen mozgalmassak. A törökös ruhában éppen egy kisgyermek megölésére készülő katona és a gyermek életéért rettegő nő, a kártyázás közben kialakult egyenletlenséget hiteltelen esküvel föloldani akaró férfi, a másón meggazdagodó uzorás pénzváltó asztala, a két egymást ölő férfialak a kor történéseit tárják elénk. A kecskén lovagló bujaság megjelenése szemléletes, a nevetségesség eszközét fölhasználva igyekszik elrettentő lenni. A pokol ábrázolása, a kítátott szörny pofájában megjelenő ördög, esetleg főördög, Belzebub, a pofából kicsapó lángnyelvek pedig kissé misztikusak.

A fametszetek¹¹

Misericordia. (Irgalmasság)

1. és 17. metszet. 3,6 x 4 cm, 3,5 x 1,2 cm

Az irgalmasság az öröm és a béke mellett a szeretet gyümölcse. Az irgalmasság testi és lelki cselekedetei¹² általában kedvelt témái voltak a későközépkori egyházi vonatkozású képeknek. Ritkán találkozunk az irgalmasság szimbolikus megjelenítésével. Metszetünkön az irgalmasság erényét Jézus, az irgalmas Fiúisten képe illusztrálja. Az ártatlanul megkínzott Krisztus ruhátlan félalakja imára, áldásra, magához ölelésre tárt karral jelenik meg. Kitért kezei az utolsó ítélet Krisztusának a mozdulatára utalnak, amikor, nem utolsó sorban éppen az irgalmasság végrehajtott vagy elmulasztott cselekedetei alapján, az arra érdemeseket a mennyországba bocsátja, az érdemteleneket pedig a pokolba taszítja. A kép ugyanakkor az „Ecce Homo” ábrázolásokat is idézi. Előtte nemcsak a kínzásának eszközei hevernek, de fején a töviskorona is látható. A tövises ágaknak, mint a kínzás eszközeinek hatalmas tüskéi hangsúlyozottan látszanak. A durva kimunkálás mellet úgy tűnik, Jézus testén még nincsenek meg a kereszten szerzett sebek, az ostorozás nyomai azonban sejthetők. A kép összességében leginkább a megbocsátás gondolatát tárja elénk. A hegyi beszéd eme szavait közvetíti: „Estote ergo misericordes, sicut et Pater vester misericors est.”¹³ Legyetek tehát irgalmasok, amint a ti Atyátok is irgalmas!

*Natiuit[as]. d[omi]ni.*¹⁴ (Az Úr születése)

2. és 18. metszet. 3,6 x 4 cm, 3,4 x 1,2 cm

A metszet Jézus születését a 15. századtól általánosan elterjedt ikonográfiai típusnak megfelelően ábrázolja.¹⁵ Azt a pillanatot mutatja, amikor a gyermek megszületett, Mária pedig térdre borulva imádjá őt. A kis Jézus ruhátlanul fekszik az istálló szalmáján. Az Istenanya és a fia közti kapcsolatot fejezi ki, hogy Jézus és az anyja egymásra néznek, Jézus Mária felé nyújtja a kezét. Mária tudatában van a történet jelentőségének, kezét imára kulcsolja. József a jelenet mellékalakja. Személye kevésbé hangsúlyos. A középkori fölfogás szerint ő ugyan igaz ember és gondos apa, de nem érti pontosan a körülötte zajló eseményeket. Ezt jelezi, hogy míg Máriát a feje fölött látható glória is kiemeli, addig Józsefnek nincs dicsfénye. Mária imádkozik, József inkább az egy pillanat alatt lejátszódott szülés kapcsán csodálkozva tárja szét a karját. Az általános szokással ellentétben József nem

¹¹ Dőlt betűkkel a metszeten olvasható fölíratokat közöljük. A rövidítéseket szögletes zárójelben oldjuk föl, majd a latin fölírat fordítása következik. Ha valamelyik sorozat darabjának a fölírata sérült, azt külön nem jelezzük, hisz a közölt képekből ez egyértelműen megállapítható. A megnevezés alatt a metszet méretei olvashatók, előbb a képé, majd az aláírásé.

¹² Ezek: az éhezőknek ételt adni, a szomjazóknak italt adni, a mezteleneket fölruházni, a raboskodókat kiváltani, a betegeket látogatni, az utazónak szállást adni, a holtakat eltemetni, a bűnöst megfedni, a tudatlant tanítani, a kételkedőnek jó tanácsot adni, élőkért és holtakért imádkozni, szomorúakat vigasztalni, békességet szerezni, az ellenünk vétőknek megbocsátani.

¹³ Lc 6,36

¹⁴ Az ünnep teljes neve: Nativitas Domini Nostri Jesu Christi.

¹⁵ Az 1373-ban meghalt Szent Brigitta látomása szerint Mária egyetlen pillanat alatt, minden fájdalom nélkül hozta világra gyermekét. Ezután Mária imára kulcsol kézzel, térdre borulva imádkoz a kis Jézust.

visel szakállat. A háttérben magát Krisztust jelképező hal¹⁶ szimbólum és a kereszténység legáltalánosabb jele, egy kereszt látható. Mindkettő a gyermek küldetésére utal. Jézus az Isten fia, keresztthalála által győzi le a halált, és váltja meg az emberiséget. A kereszt tehát mindenképp előtt itt az élet jele, melynek a születés képen való föltűnése így kétszeresen is indokolt. A jelenet fölött az ünnep napját jelölő betűk: f, g, a, b (péntek, szombat, vasárnap, hétfő) olvashatók.

*Steffan[i] proth[omartyris].*¹⁷ (Szent István első vértanú)

3. és 19. metszet. 3,6 x 4 cm, 3,7 x 1,3 cm

Szent István első vértanú, világi keresztény hitvalló, a hit bajnoka. Az apostolok hat társával diakónussá választották.¹⁸ Hirdette a hitet, és gondozta az Egyház szegényeit, ezért a Krisztust el nem fogadó zsidók istenkáromlás vádjával megkövezték. A metszet a maga kezdetleges eszközeivel a szent közkeletű ábrázolási módját tárja elénk. Szent István legáltalánosabb jelképeit fogja egybe. Az István kezében lévő könyv a Szentírás, melynek tanítását hirdette. A rajta látható három kő, a megkövezés eszközei. Ruházata a diakónusok bő szabású, redőkben lefutó dalmatikája. Ez jobbra fehér szokott lenni. Itt színezték, eredetileg zöld és piros színű lehetett. A szent balja mellett, kissé a háttérben lebeg a mártírok általános jelképe, egy dús palmaág. Feje fölött glória. A szent mögött föltűnő kereszt Istvánnak Krisztusért adott életáldozatára utal. A kép bal sarkában „c” betű az ünnep napját (szerda) jelöli.

*Napba öltözött Asszony.*¹⁹

4. és 20. metszet. 3,6 x 5,1 cm

Az egész Egyházban, de különösen is a ferences rend obszerváns irányzatán belül népszerű képtípus a Napba öltözött Asszony.²⁰ Az alsóvárosi kegyképhez hasonló beállítás miatt előkerülése után kedvelt metszet lehetett a szeged-alsóvárosi kolostor lakói körében. A holdsarlón álló Mária-kép már a középkor végén széles körben elterjedt ábrázolási forma. Metszetünk ennek a típusnak primitív megjelenítője. Mária fiatal nőként áll előttünk. Fején a mennyek királynéi rangját és erkölcsi kiválóságát jelző nyitott korona látható. Kezében ugyancsak uralkodónői méltóságát, istenanyai tökéletességét jelölő jogart tart, mely a szüzesség jelképében, liliomban végződik. Hosszú, kibontott haja is szüzi állapotára utal.

¹⁶ A hal szerepeltetése arra a közkeletű fölfogásra utal, miszerint a görög hal szó *ikhthüsz* a következőképpen oldható föl: Iészusz Khrisztosz Theu Hüiosz Szótér, Jézus Krisztus Isten Fia, Megváltó.

¹⁷ Az egyházi naptárakban azoknak az ünnepeknek a megnevezése, melyek elé a „festum” (ünnep) szó kívánkozik genitívusban áll. Festum Sancti Stephani Protomartyris, Festum Sancti Ioannis Apostolis et Evangelistae, Festum Sanctorum Innocentium Martyrum. Ha az ünnep sajátos megnevezése ezt nem kívánja, akkor nominatívust találunk: Nativitas Domini Nostri Jesu Christi. Metszeteink ezt a gyakorlatot követik.

¹⁸ Act 6,5

¹⁹ A képhez nem illesztettek föliratot.

²⁰ A képtípus alapját az Apokalipszis tudósítása képzi: „Et signum magnum apparuit in coelo: Mulier amicta sole, et luna sub pedibus eius, et in capite eius corona stellarum duodecim;” (Apc 12,1) Nagy jel tűnt föl az égen: egy Napba öltözött Asszony, lábai alatt a Hold, és a fején tizenkét csillagból álló korona, valamint az Énekek Éneke: „pulchra ut luna, electa ut sol,” (Cant 6,9) szép, mint a Hold, ragyogó, mint a Nap.

A Hold és a Szent Szűz mögött mandorla alakban előtűnő napsugarak Mária erkölcsi és természetbeni szépségét, büntelen voltát jelzik. Mária jobbján nyugvó fiára tekint. Jézus azonban nem az anyjára, hanem a képet szemlélőre néz. Ebben a képtípusban általában áldásra emeli a kezét. A metsző talán nem tudott megbirkózni a föladattal, s az áldást osztó kis Jézus helyett egy anyját ölelő, de a képből kifelé néző gyermeket faragott.

Krisztus a kereszten.²¹

5. és 21. metszet. 3,5 x 4,2 cm

Krisztus életének leggyakrabban ábrázolt mozzanata. Általános kép, mely a keresztény hit lényegét, Krisztus egyetlen és egyedüli megváltó voltát fejezik ki. A kép nem a nagypénteki események illusztrálására született, hisz azt aláírás jelezte volna. Valószínűleg a nagypénteki eseményeket a sorozat egy másik, többalakos metszete szemléltette. A ruhától megfosztott Megváltó egy tőle alig nagyobb, T-alakú, antonita, ún. háromszöges kereszten függ.²² A kereszt füves dombnak ábrázolt Kálvárián áll, szilárd tartását ékek biztosítják. A későközépkori szokás szerint Jézus kezeit és egymásra helyezett lábait három szöggel verték át, mely a Szentháromságra utal. Testén kínzások nyomai, bordái kilátszanak, fején töviskoszorú. Alakja mégsem egy halálra gyötört emberé. Föltartott feje, nyitott szemei, erőteljes, egyenes tartású teste a halál fölött győzelmet arató, a világot megváltó Krisztust tárja a szemlélő elé. Ezt a hangulatot erősíti, és már a föltámadt Krisztusnak győzelmes zászlajára utal az ágyékkötő szarainak a megfeszítettől mindkét irányban látható határozott lobogása.

Iohannis apo[stoli et evangelistae]. (Szent János apostol és evangélista)

6. és 22. metszet. 3,6 x 4 cm, 3,7 x 1,3 cm

A metszeten Patmosz szigetén a Jelenések könyvét író Szent Jánost látjuk. Az apostol egy szakáll nélküli fiatalember, aki a szentek időtlen öltözékét viseli. Kezében toll, és éppen a sugalltra született szentírási könyv szövegét jegyzi le. A kép bal felső sarkában, felhők közül az Atyaisten képe tűnik elő. Az Atya képe a mennyei szféra jelenlétét mutatja, képi úton a sugalmazottság tényét fejezi ki. Szent János feje fölött a szentek legáltalánosabb attribútuma, a glória, fölötte egy érdekes, a glória ívét követő hal látszik. A hal Krisztus szimbóluma, az Isten tanítását követő, azt híven továbbadó ember jelképe. János előtt az apostol legáltalánosabban ismert jele, egy (fekete) sas. Különösen a kitért szárnyú sas az Istenhez emelkedő, üdvösségre jutott lélek jelképe. A sas ugyanakkor a Jelenések Könyvének negyedik állata,²³ melyet Jánossal hoznak kapcsolatba. Ugyanis ahogy a sas szárnyal, úgy emelik a lelkeket a mennyei szférák magasába Szent János evangéliumának bevezető sorai. Szent János előtt Patmosz szigetének durva vonalakkal képzett fölszíne látható. A szent feje fölött balra „d” betű az ünnep napjára, szerdára utal.

²¹ A képhez nem illesztettek fölíratot.

²² Egyes föltételezések szerint Krisztus keresztre valójában ilyen alakú volt. A keresztet Szent Antal remetéhez kötik. Remete Szent Antal általános attribútuma a T-alakú, csengettyűkkel ellátott bot.

²³ „...quartum animal simile aquilae volanti” ...a negyedik lélek a repülő sashoz hasonlatos. Apoc 4,7

*Innocen[tium]. ani[morum].*²⁴ (Aprószentek)

7. és 23. metszet. 3,6 x 4 cm, 3,5 x 1,3 cm

Metszetünk a Szentírás megrendítő jelenetét, a betlehemi gyermekgyilkosságot örökíti meg. Heródes ölette meg Betlehemben és környékén a fiúgyermeket abban a reményben, hogy köztük lesz a kis Jézus is.²⁵ Heródes ugyanis féltette hatalmát a Messiástól, mert a hamisan magyarázott jövendölések alapján benne egy hőst, dicső, az ő trónjára veszélyes uralkodót látott. József ugyan anyagi intésre elmenekítette Máriát és Jézust a városból, a gonosz uralkodónak Betlehem ártatlan gyermekei mégis áldozatul estek. A kép előterében a gyilkosság pillanatát látjuk. Egy nem teljesen értelmezhető alak, talán Heródes pribékje kezében gyermeket tart, akit éppen egy karddal döfnek le. A másik pribék a kép jobb oldalán a 16. századot tekintve nem véletlenül, turbános, török katona. Kezében a pusztítás eszközét, kivont kardot tart. A katonákat a maga egyszerű kivitelezésében brutalitás, durvaság jellemzi. A háttérben a gyermekét elvesztő, kétségbeesett, tehetetlen anya képe. Fájdalmát égnék emelt kezei fejezik ki. Az ekkor meghalt gyermekek a keresztény hit első vértanúi. A gazság diadala azonban csak látszólagos, hisz a jelenet fölött előtűnik a kereszt, mely nem pusztán az áldozatra, hanem sokkal inkább az ártatlanul lemészároltak elnyert örök életére, azaz lényegében győzelmükre utal. Ezzel a gazság diadala látszólagossá válik. Ugyanitt az ünnep napját „e” betű (csütörtök) jelöli.

Luxuria. (Bujaság)

8. és 24. metszet. 3,6 x 4 cm, 3,6 x 1,3 cm

A bujaság főbűnének jellegzetes képi megformálása. A kecskebakon lovagló férfi és nő kéjvágyát az állaton való ülésük, egymáshoz simulásuk, egymás felé fordulásuk fejezi ki. A bakkecske kizárólag negatív jelkép. Többször általában a bűnök szimbólumaként jelenik meg. A középkorban szaporasága miatt a kicsapongás, a szexualitás Egyház által elítélt formáinak a megtestesítője. Jelképezi a kárhozott lelkeket is, így a kép tanítása, a kecskén lovagló, bűnös pár biztosan közeledik az örök kárhozat felé.

Infernum. (Pokol)

9. és 25. metszet. 3,6 x 4 cm, 3,5 x 1,2 cm

A pokol a kárhozottak örök tartózkodási helye, melyet metszetünk a középkori hagyományokat követve egy bibliai képzeletbeli vadállattal, leviatán-képpel jelenít meg. Az ábrázolás lényegében Jób könyve leírásának közkeletű vonásait tükrözi. E szerint a szörny pusztta tekintetével ölni képes, erős és rettenetes, fogai közt a félelem tanyázik, torkából fáklyák és tűzcsóva tör elő, aki hozzá kerül, annak minden ellenállása fölösleges.²⁶ A pokol kapuja a szörny kitért szája. Érzékelteti, hogy akit a vadállat a gyomrába, a pokolba benyel, annak milyen súlyos büntetéseket kell majd kiállnia, jelzi a kárhozat sötéttségét és az örök halált. A kitért pofájú szörny szőrös és csapzott. Torkából fáklyák és lángnyelvek, a gyehenna tüze csap ki, szájában egy ördög tűnik elő. Az ördög embertestű, állati feje és hatalmas szeme van. Ő a kárhozott lelkek kízója. Egyik kezében dobot tart, másikban talán dobverőt. A vadállat

²⁴ Az ünnep hivatalos egyházi elnevezése: Festum Sanctorum Innocentium Martyrum, szent ártatlan vértanúk ünnepe, azaz aprószentek.

²⁵ Mt 2,16–18

²⁶ Job 41–42

üvöltését kísérvé rémítő zajt csap, mely ellentétben áll az üdvösség harmóniájával. Az alkotó a maga kezdetleges módján igyekszik rémítő lenni. A pokol visszataszító megjelenésével törekszik szemléljét inkább az erények követésére bírni.

*Hon[ora]. Pa[trem] & [et] ma[trem tuam!].*²⁷ (Tisztelt apádat és anyádat!)

10. és 26. metszet. 3,6 x 4,1 cm, 3,5 x 1,4 cm.

A legtöbb szereplőt fölvonultató metszetünk egy családi jelenet. A gyermekek kötelességét megjelenítő kép. A szülők ruházata, különösen is fejedőik a kor divatját idézik. A gyerekek testtartása a szülők iránti tiszteletüket, a szülők gesztusai, kitárt karjuk a gyermekek iránti szeretetüket fejezi ki. Azzal, hogy az egyik gyermek térdel, és imára kulcsolja kezeit, a jelenet határozott transzcendes beállítást kap. Fölül a bal sarokban föltűnő angyal erősíti a mennyei szféra jelenlétét. Kezeit áldásra tárva tudatja, Istennek tetsző cselekedetről van szó, melynek jutalma a mennyei boldogság. Az angyalnak szárnyai vannak, és liturgikus öltözetet idéző ruhát visel, ezt derekán cingulus fogja össze.

*Non sis occi[dens!]*²⁸ (Ne ölj!)

11. és 27. metszet. 3,6 x 4 cm, 3,5 x 1,3 cm

Az ötödik parancs szemléletes megjelenítése. A tiltott cselekedet pillanatának a bemutatására. Az elítélendő tett ábrázolására a leggyakoribb környezetet, háborús összezsúplást választ. Két katona küzdelmét látjuk. Egyikőjük társán, aki szintén csapásra emeli kardját, halálos sebet ejt. Az ábrázolás szemléljét kifejezetten az élet védelmére, tiszteletére inti.

*Non concu[pisces omnia quae illius sunt.].*²⁹ (Ne kívánd, ami a másé!)

12. és 28. metszet. 3,6 x 4 cm, 3,5 x 1,3 cm

A tizedik parancs bemutatása. Itt is az elvetendő cselekedet jelenik meg, az idegen javak iránti sóvárgás. A mohóság, kapzsiság ellen szól. Egy gazdag pénzváltó, bankár ül az asztalánál. Itt a pénz a gazdagság fokmérője, a jellem deformálója, negatív jelkép. A háttérben a pénzváltó gazdagságát kifejező pénzes zacskók láthatók. A bankár mozdulataiból ítélve nem kíván osztolni a hozzá járuló szegényebb emberrel, aki viszont nem tarja meg a tizedik parancsot, és sóvárogva tekint az előtte ülő vagyonára. A jelenet mindkét alakja jól illusztrálja a Szentírásnak a gazdagság veszélyeire vonatkozó tanítását.

Auaritia (Fösvénység)

13. és 29. metszet. 3,6 x 4 cm, 3,5 x 1,2 cm

A disznón lovagló nő általában a paráznaság jelképe, itt azonban a fösvénységet szimbolizálja.³⁰ A kép groteszk hatást kelt, amint az előkelő ruházatú, büszke tartású, gazdag

²⁷ Ex 20,12 A 4. parancs.

²⁸ Ex 20,13 „Non occides!” Ne ölj! Az ötödik parancs idézése.

²⁹ Ex 20, 17. A 10. parancs. „Non concupisces domum proximi tui, nec desiderabis uxorem ejus, non servum, non ancillam, non bovem, non asinum, nec omnia quae illius sunt.” Ne kívánd felebarátod házát, ne kívánd se feleségét, se szolgáját, se szolgálóját, se marháját, se szamarát, semmijét se, ami az övé!

³⁰ A disznó általában negatív jelkép, az Egyház ellen támadó ördög szimbóluma.

hölgy egy hangsúlyozottan szőrös hátú, fejét lógató, kunkorodó farkú sertésen lovagol. A nő elvakult, csukva tartja a szemeit, míg a disznó nyitott szemmel baktatva cipeli terhét. A hölgy ruházata mellett a vagyon jellemet torzító imádatára utal a nő bal kezében lévő, magasra tartott edény. Nemesfémből készült, díszes ötvösmunka. A hölgy jobbójában zászlót fog. Vakon vezeti a fősvénység bűnében megátalkodottakat a biztos pusztulásba.

Nec vane no[men Dei assumes!].³¹ (Isten névét hiába ne vedd!)

14. és 30. metszet. 3,6 x 4 cm, 3,6 x 1,3 cm

Az Isten névét tanúul hívó hamis esküt látunk. Az asztalon kártyalapok hevernek. A kártyázást a középkorban elítélte az Egyház, hisz ez számos alkalmat adott a szerencsével kapcsolatos babonás hitek kialakulására és csalásra. Jelenetünkön ez látható. A hamiskártyás esküre emeli jobb kezét, midőn társa bal vállát megérintve kéri tőle számon a becsületesség játékot. A csaló Istent tanúul hívva esküszik, hogy ártatlan. Súlyos bünt követ el, visszaél Isten nevével.

Sabbato sanc[to]. (Nagyszombat)

15. és 31. metszet. 3,6 x 4 cm, 3,6 x 1,2 cm

Metszetünk a nagyszombat liturgiájának legfontosabb elemét, a föltámadási szentmisét mutatja. Az úrfölmutatás látható. A miséző pap liturgikus öltözetet visel, jól látszik az alba és a hátán kereszttel díszített miseruha. A papnak tonzúrája van. Két kézzel magasba tartja az átváltoztatott ostyát, melyen szintén kereszt van. Előtte az oltár egy részlete tűnik föl. Mögötte ministráns térdel. Jobb kezében gyertyát tart, baljával a miseruhát emeli. A paphoz hasonlatosan a ministráns is tonzúráját visel, ami arra utal, hogy szerzetesi közösségben bemutatott miséről van szó.

Superbia. (Gőgösség)

16. és 32. metszet. 3,6 x 4 cm, 3,5 x 1,2 cm

A gőgösség főbűn. Hasonlóan elvakít, mint a fősvénység. A bűnt itt is nőalak személyesíti meg. Jó kiállású, tetszetős küllemű lovon ül, melyre tulajdonosa valóban büszke lehet. Erre a büszkeségre utal a ló kecses járása, valamint a nő egyenes tartása, előkelő öltözte. Vakságát a tükör fejezi ki. Tükörbe tekint, ami akár a valóságos világ visszaadására is alkalmas lehetne. A nő azonban képtelen a valóságot látni. A tükörből ő tekint vissza saját magára, mást a környezetéből már fölfogni nem képes, és nem akar. A bűn lobogó zászlót hordoz, vakon vezetve a gőgösség bűnében megátalkodottakat a kárhozatba.

³¹ Ex 20,7 „Non assumes nomen Domini Dei tui in vanum!” A tízparancsolat 3. parancsának lényegi idézése.

Medieval wood engravings of the Franciscan monastery of Szeged-Alsóváros

Imre Orbán

The eight small-sized, two-sided and hand-painted prints prepared by the Franciscans of Szeged is on display at the Exhibition of the Treasury of the Szeged-Csanád Diocese. They have two wood engravings on each side, making up a total of 32 engravings. They represent 16 types of pictures since each image has been preserved in two copies (Series A and B). While they are valuable pieces of Hungarian culture, the engravings do not represent rarities in international terms. So far, literature has mistakenly recorded them as icons, in fact, they are printed materials that should have been used as pages in a calendar. The images illustrating feast days display an indication (a, b, c, d, e, f) of the days on which a specific holiday is held in a given year.

The prints were intended for use as pages in what is called „Bauernkalender”, which was especially popular in areas of South Germany back in the 16th century. They were produced in a smaller printing-house in Graz or Vienna. The estimated time of their publication is between 1560 and 1580. The prints were not used, they became print maculature. The paper material was suitable for re-use for secondary purposes. Up to the 18th century, the prints were applied to support book covers. Six to eight pieces were glued on top of each other to make a strong cover. The brownish patches of the glue used to integrate the prints are clearly visible on the engravings. Identical signs of damage and insect bites suggest that the prints were used glued together over a long period of time.

The prints were used to prepare covers for small-sized prayers or hymnals. The copies arrived in Szeged after the Turks had been driven out of the country. Life in monasteries was re-organized in the areas freed from pagan domination. Books were also much needed. The book whose cover hid the said engravings must have been received as a monastery gift. Later on, the cover fell to pieces and got damaged, disclosing the old images hidden inside it. The engravings were removed and preserved as precious relicts. Later on, they were displayed as „Biblia Pauperum” in frames that could be hung on the wall.

The 16 engravings can be grouped according to topic into the following items: I. Holidays. 1. Permanent holidays (God’s birth, first martyr St. Stephen, apostle and evangelist St. John, minor saints). 2. Variable holidays (Easter eve). II. Moral laws and acts. 1. The Decalogue (Thou shalt not take the name of the LORD thy God in vain! 2nd commandment. Honour thy father and thy mother! 4th commandment. Thou shalt not kill. 5th commandment. Thou shalt not covet thy neighbour’s house. 10th commandment.) 2. Virtues (clemency). 3. The Seven Deadly Sins (Pride, Greed, Lust). III. Eternal things (Hell). IV. Images with a general religious content. (1. Christ on the Cross. 2. The Sun-Clad Woman.) Of the 16 types that have been preserved, 14 images have a caption.

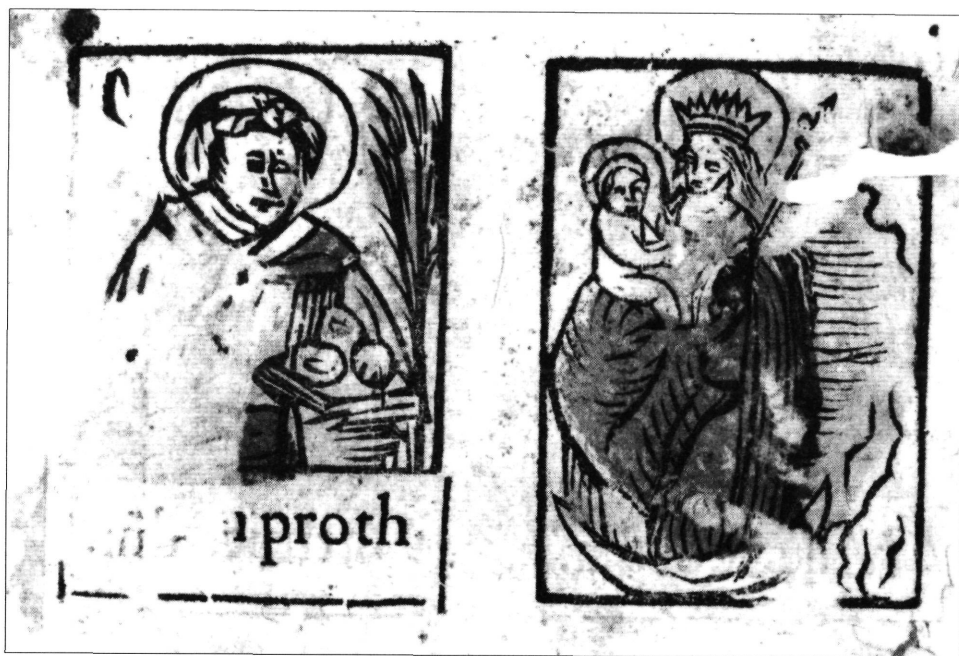
To prepare the prints, black ink was used in accordance with the tradition of that time. The engravings represent pieces of mass production at that time, the printing blocks used for production were of a less refined type and the paper used was medium quality. Those applying colours – presumably nuns – used watercolour. The captions are not part of the blocks, they were set from cast metal letters and inserted below the images with the help of a print lath. In addition to conventional signs (&) and generally used abbreviations (dni), the person preparing the captions applied unique solutions, incomplete words and broken sentences. These were decoded by persons with church education. The fragments of writing that can be seen along the edges of the images were made at a later time. The „pater” (B/2) under the Christ on the Cross picture dates back to late Middle Ages, the broken sentence „Jesus et Maria vobis do cor et” (B/2), the „Anima mea” (B/4), and the „Jesus Ma” (A/3) were made in the 18th century.

Our wood engravings are no products of art. The person making them followed a pattern. They lack elaboration, the drawing is simple, the events are often deliquescent. This is particularly true of the 14 pictures made by the same hand. A somewhat distinct engraving is that of the „Sun-Clad

Irgalmasság (A/1. metszet)

Az Úr születése (A/2. metszet)

Szent István első vértanú (A/3. metszet)

Napba öltözött Asszony (A/4. metszet)

Krisztus a kereszten (A/5. metszet)

Szent János apostol (A/6. metszet)

Aprószentek (A/7. metszet)

Bujaság (A/8. metszet)

Pokol (A/9. metszet)

Tiszteld apádat és anyádat! (A/10. metszet)

Ne ölj! (A/11. metszet)

Ne kívánd, ami a másé! (A/12. metszet)

Fösvénység (A/13. metszet)

Isten nevét hiába ne vedd! (A/14. metszet)

Nagyszombat (A/15. metszet)

Gőgösség (A/16. metszet)

Irgalmasság (B/1. metszet)

Az Úr születése (B/2. metszet)

Szent István első vértanú (B/3. metszet)

Napba öltözött Asszony (B/4. metszet)

Krisztus a kereszten (B/5. metszet)

Szent János apostol (B/6. metszet)

Aprószentek (B/7. metszet)

Bujaság (B/8. metszet)

Infernum,

Pokol (B/9. metszet)

Hon. Pa&ma.

Tiszteld apádat és anyádat! (B/10. metszet)

Non sis occi

Ne ölj! (B/11. metszet)

Non concu.

Ne kívánd, ami a másé! (B/12. metszet)

Fösvénység (B/13. metszet)

Isten nevét hiába ne vedd! (B/14. metszet)

Nagyszombat (B/15. metszet)

Gőgösség (B/16. metszet)